

دوفصلنامه علمی پژوهشی «پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن»
سال چهارم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، پیاپی ۸
صص ۱۷-۳۶

تحلیل و نقد معنای واژه «أنی» در ترجمه‌های فارسی قرآن (با تأکید بر نقش سیاق در ترجمه)

محمد مولوی*، عبدالله غلامی**، مرضیه مهری‌ثابت***

چکیده

ترجمه برخی از واژه‌ها و عبارات‌های قرآنی با دشواری‌هایی روبروست و معنای آن‌ها را نمی‌توان با مراجعه به کتب لغت و یا استعمالات قرآنی فهمید، از این روی باید از بافت و سیاق (اعم از سیاق کلمه، آیه، آیات، جملات و حتی سوره) و همچنین روایات نیز بهره برد؛ یکی از این واژه‌ها، کلمه «أنی» است که در بیست و هشت آیه از قرآن به‌کار رفته است. این پژوهش، با استناد به نظر لغویین، نظم‌آهنگ آیات قرآن، به ویژه با تأکید بر نقش انواع سیاق در ترجمه، دیدگاه‌های مفسران و فقها و روایات رسیده از اهل‌بیت(ع) تلاش کرده‌است معنای صحیح «أنی» را در موارد اختلافی تبیین نماید. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش که با روش تحلیلی - توصیفی نگاشته شده، بیان‌گر این مطلب است که ترجمه مترجمان از واژه «أنی» در هجده مورد تقریباً یکسان بوده‌است؛ اما در ده مورد دیگر، مترجمان، ترجمه‌های گوناگونی را ارائه کرده‌اند؛ به طوری که در ترجمه آیه ۲۲۳ بقره، پنج دسته ترجمه مختلف دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی

سیاق، معناشناسی، أنی، ترجمه قرآن، مترجمان.

* استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران
molavi@isr.ikiu.ac.ir (نویسنده مسئول)
** استادیار گروه الهیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه؛ ایران
gholamy53@yahoo.com
*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام
مهری‌ثابت91@yahoo.com (ره)، قزوین، ایران

۱- مقدمه

قرآن کریم کتابی جهانی و جاودانه است و پیام الهی آن نه مخصوص اقوام عرب که برای همه بشریت فرستاده شده است، اما از آن رو که همه مردم به زبان عربی آشنایی ندارند، ضرورت ترجمه آن آشکار می‌شود؛ لذا، از زمان نزول قرآن تاکنون ترجمه‌های متعددی به زبان‌های گوناگونی از آن ارائه شده، که زبان فارسی از جمله آن‌هاست.

طبق گزارش تاریخ، قدیمی‌ترین ترجمه به زبان فارسی؛ ترجمه سوره حمد توسط سلمان فارسی است (عقیقی بخشایشی، ۱۳۸۷ش: ص ۱۱۰۸) از آن پس ترجمه‌های دیگری توسط دانشمندان و علاقه‌مندان به کلام الهی ارائه شد؛ و هر مترجمی تلاش نمود تا ترجمه دقیق‌تری ارائه نماید. اما واژگان، عبارات و جمله‌های متعددی در قرآن وجود دارد که به خاطر چند معنایی، کار را برای مترجمان دشوار ساخته و آنان را مجبور به گزینش یک معنا و ترک معنای دیگر کرده است.

واژه «أنی» که در بیست و هشت آیه از قرآن کریم به کار رفته از همین قبیل است، این واژه که گاه در مقام شرط، و گاهی دیگر در مقام استفهام به کار برده شده، دارای چهار معناست: «کیف؛ هر گونه - هر شکل» و «متی؛ هر زمانی» و «این؛ هر جا» یا «من این؛ از هر جا».

با درنگ در ترجمه‌های قرآنی، باید گفت که در ترجمه هجده آیه، تقریباً اختلافی بین مترجمان نیست، اما در ده مورد دیگر، بین آنان اختلاف روی داده است، به طوری که در ترجمه آیه ۲۲۳ سوره بقره، پنج نوع ترجمه ملاحظه می‌شود، این در حالی است

که بنا به نظر نگارنده، عدم توجه به سیاق، پیوستگی و ارتباط بخش‌های مختلف هر متن موجب این لغزش‌ها شده است. از این روی پژوهش حاضر درصدد است تا با ژرف‌بینی و بازکاوی دقیق موارد استعمال «أنی» در قرآن؛ معنای این واژه را در موارد اختلافی، با توجه به نظر لغت‌شناسان، نظم‌آهنگ آیات قرآن، سیاق کلمات، آیات، جملات و حتی سوره، دیدگاه‌های مفسران و فقها و روایات رسیده از اهل بیت (ع) مشخص نماید.

در این جا لازم است به تعریف سیاق و نقش و انواع و جایگاه آن در فهم قرآن اشاره‌ای گذرا داشته باشیم. علی نجار؛ در کتاب «اصول و مبانی ترجمه قرآن» در این باره می‌نویسد: «یکی از اصول و نکاتی که مترجم قرآن کریم باید نسبت به آن آگاهی کامل داشته باشد، الثغات به سیاق آیات است که معضلات ترجمه را مرتفع می‌سازد، زیرا برای درک بار معنایی الفاظ قرآن، هرگز رجوع به کتب لغت معتبر کفایت نمی‌کند و باید به نحوه کاربرد آن لغت در سیاق آیات نیز توجه نمود و فضای آیات را مورد توجه قرار داد که در این توجه‌ها مقاطع آیات کمک بسیاری در درک صحیح روند آیات و فضای مفاهیم می‌نماید. مقصود از سیاق نیز سیر کلی یک جمله یا مجموعه‌ای از جمله‌هاست که از رهگذر آن، مفهوم خاصی به هم می‌رسد. جریان کلی یک جمله به الفاظی که در آن به کار رفته، جهت معنایی خاص می‌بخشد و جریان کلی مجموعه یک متن، به هر یک از جمله‌هایی که در آن آمده، جهت مفهومی ویژه‌ای می‌دهد، لذا نه می‌توان یک لفظ را جدای از جمله‌اش معنا کرد و نه یک جمله را جدای از مجموعه‌ای که در آن قرار

۲. واژه «أنی» در لغت

«أنی» در دو حالت شرط و استفهام استعمال می‌شود، بیشتر لغت‌شناسان برای آن چند معنا ذکر کرده‌اند.

الف. اسم مکان به معنای «این؛ هر جا»؛ لسان العرب این معنا را اولین و اصلی‌ترین معنا برای آن می‌داند (ابن‌منظور، ۱۴۰۵ق: ج ۵، ص ۴۳۷) مجمع‌البحرین از «الارتشاف» نقل کرده که «من این؛ از هر جا» صحیح است نه «این» به تنهایی، مگر نمی‌بینی که حضرت زکریا(ع) با دیدن غذاها و میوه‌های تازه نزد حضرت مریم(ع) با وجود بسته بودن درب از او می‌پرسد: «أنی لک هذا؛ از کجا برای تو آمده»، حضرت مریم(ع) پاسخ می‌دهد: «هو من عند الله»؛ از جانب خدا آمده است (طریحی، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ص ۲۵).

ب. اسم استفهام به معنای «کیف؛ هر شکل، هر گونه»؛ در جمله «کیف زیدٌ أصحیحٌ أم سقیمٌ؛ زید حالت چگونه است آیا به سلامت هستی یا بیماری؟»؛ همین معنی مراد شده است. و نیز در آیه «قَالَتْ رَبِّ أَنیَ یَکُونُ لِیَ وَکَلْدٌ وَ لَمْ یَمْسَسْنِیَ بَشْرٌ» (آل‌عمران: ۴۷)؛ (مریم) گفت: پروردگارا! چگونه برای من فرزندی خواهد بود، در حالی که بشری با من تماس نگرفته است؟!؛ واژه «أنی» به همین معنا آمده است. خلیل فراهیدی (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ص ۳۹۹)؛ جوهری (جوهری، ۱۴۰۷ق: ج ۶، ص ۲۵۴۵) و راغب اصفهانی (راغب، ۱۴۰۴ق: ص ۹۷)؛ برای واژه «أنی» همین دو معنا را ذکر کرده‌اند.

ج. اسم استفهام به معنای «متی؛ زمان»؛ در «لسان‌العرب» از «التهدیب ازهری» این معنا نقل شده است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵ق: ج ۵، ص ۴۳۸)؛ در جمله

دارد. بنابراین، معنایی که برای یک لفظ در نظر گرفته شود، باید با بقیه اجزای جمله تناسب داشته باشد (نجار، ۱۳۸۱ش: ص ۶۲).

درباره پیشینه این تحقیق نیز باید گفت: پیرامون مبانی کلی ترجمه قرآن و حتی مقایسه میان چند ترجمه فارسی، آثاری نگاشته شده که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: «درس‌نامه ترجمه قرآن» و «روش‌شناسی ترجمه قرآن کریم» هر دو تألیف سید محمدحسن جواهری؛ «منطق ترجمه قرآن» نوشته محمدعلی رضایی اصفهانی و «ترجمه‌های ممتاز قرآن در ترازوی نقد» توسط محمدعلی کوشا که کتاب اخیر برای مقایسه چند ترجمه فارسی به نگارش در آمده است؛ همچنین مقالات فراوانی درباره ترجمه قرآن از زوایای گوناگون در مجله «ترجمان وحی» که مجله تخصصی درباره ترجمه قرآن است توسط محققان و اندیشمندان نوشته شده است؛ ولی پس از بررسی این آثار ارزشمند در هیچ یک از این مآخذ مشاهده نشد که درباره واژه «أنی» و عملکرد مترجمان درباره آیاتی که این واژه در آن‌ها به کار رفته است اثری نگاشته شده باشند.

بررسی تفاسیر قرآن نیز ذیل آیات مربوطه نشان می‌دهد اگرچه مفسران به بحث درباره این واژه پرداخته‌اند، ولی بیشتر ناظر به بحث تفسیری است تا ترجمه قرآن. بنابراین، تحقیقی که به‌طور ویژه این واژه را در ترجمه‌های قرآن بررسی کند یافت نشد، لذا این مقاله پاسخی است به این نیاز و از این رو، می‌تواند در جای خود جدید باشد.

مقایسه قرار می‌دهیم. این مترجمان عبارتند از: آیتی، الهی قمشه‌ای، پاینده، خواجه‌ی، رضایی، فولادوند، گرمارودی، مجتبوی، مشکینی، معزی و مکارم. همچنین در بعضی موارد از ترجمه‌های دیگر نیز استفاده شده‌است.

از آن جایی که بیشترین اختلاف و مناقشه ترجمه‌ای، پیرامون ترجمه واژه «أنی» در آیه ۲۲۳ سوره بقره است که نه تنها مترجمان و مفسران که فقها را نیز دچار اختلاف کرده‌است، تعیین معنای دقیق آن ضروری به نظر می‌رسد، بنابراین در آغاز به بررسی و بازکاوی معنای «أنی» در آیه مزبور می‌پردازیم.

۳. ۱. «نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاتُّوْا حَرْثَكُمْ اُنۡیَ سِتِّمُ وَاَقْدَمُوْا لَانَفْسِكُمْ وَاَتَّقُوا اللّٰهَ وَاَعْلَمُوْا اَنَّكُمْ مُلَاۡقُوْهُ وَاَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِيْنَ» (بقره: ۲۲۳).

همان‌طور که گفته شد مترجمان، مفسران و فقها پیرامون مفهوم این آیه اختلافات شدیدی دارند، برای روشن شدن این مطلب دیدگاه‌های مختلف درباره ترجمه این آیه را ارائه می‌دهیم. از مقایسه مهم‌ترین ترجمه‌های فارسی قرآن (در بیش از چهل و یک ترجمه) در مجموع پنج دیدگاه درباره ترجمه «أنی» می‌توان یافت:

الف. گروهی «أنی» را به معنای «این؛ هرجا» ترجمه کرده‌اند: «زنانتان کشتزار شما هستند، هر جا که خواهید به کشتزار خود درآیید؛ اینان عبارتند از: آیتی، اشرفی، شعرانی، مصباح‌زاده، معزی، صفی‌علیشاه، تاج التراجم و ترجمه المیزان.

ب. گروه دوم «أنی» را مساوی «متی؛ هرزمان» دانسته‌اند: «زنان شما، محل بذرافشانی شما هستند

«أنی جئت؛ کی آمدی؟»؛ همین معنی در نظر گرفته شده‌است.

هرگاه واژه «أنی» به معنای «متی» و «کیف» می‌آید پس از آن باید فعل باشد؛ بنابراین، «أنی» در حالت شرط به معنای «این» استعمال می‌شود؛ گفته می‌شود: «اینیکن اکن»: هر کجا باشد من نیز آنجا هستم. در حالت استفهام نیز به معنای «کیف»، «این» و «من این» استعمال می‌شود؛ اما قول ازهری که آن را به معنای «متی» در نظر گرفته، ناظر به آیه «نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاتُّوْا حَرْثَكُمْ اُنۡیَ سِتِّمُ» است که نمی‌تواند وجه صحیحی باشد. در ادامه علت انتخاب این معنا برای «أنی» روشن می‌شود.

۳. بررسی واژه «أنی» در قرآن

این واژه به صورت شرط یا استفهام ۲۸ مرتبه در قرآن تکرار شده، که از این میانیک مرتبه به صورت شرط و بقیه موارد به شکل استفهام است. اینک به بررسی این موارد می‌پردازیم:

مترجمان در ترجمه آیات (بقره: ۲۴۷، ۲۵۹)، (آل‌عمران: ۳۷، ۴۰، ۴۷، ۱۶۵)، (مائده: ۷۵)، (انعام: ۱۰۱)، (مریم: ۸، ۲۰)، (مؤمنون: ۸۹)، (عنکبوت: ۶۱)، (سبأ: ۵۲)، (یس: ۶۶)، (مؤمن: ۶۹)، (دخان: ۱۳)، (محمد: ۱۸)، (فجر: ۲۳)؛ اختلافات چندانی ندارند و ترجمه همه آن‌ها کم و بیش یکسان است، لذا از بررسی آن‌ها صرف‌نظر می‌کنیم؛ در ادامه آیاتی را بحث می‌کنیم که در ترجمه آن‌ها بین مترجمان قرآن اختلاف نظر وجود دارد و از این رهگذر تلاش می‌شود معنای دقیق آن‌ها روشن شود.

شایان ذکر آن که در این پژوهش یازده ترجمه قرآن از مترجمان معروف و مشهور معاصر را مبنای

نکته قابل تأمل این که هرگاه آیه‌ای بار فقهی خاصی برای مخاطب دارد بهتر آن است که مترجمان قرآن به انتقال ظاهر آیه بسنده کنند و مسأله فقهی را (در صورت لزوم) با تذکر نظریه مشهور در پی‌نوشت گوشزد کنند و توجه داشته باشند که همه مخاطبان ترجمه؛ مقلد آن‌ها یا نظریه آن‌ها نیستند و این خود می‌تواند به تشویش اذهان بینجامد (جواهری، ۱۳۸۸ش: ص ۱۲۳).

آیه مورد بحث نیز از همین قبیل است. این آیه به خاطر حکم فقهی خاصی که دارد، برای فهم آن لازم است از زوایای گوناگون مورد بررسی قرار گیرد، بنابراین، پس از بررسی روایات اسباب نزول آیه، به بررسی سیاق آیه و تحلیل آراء و دیدگاه‌های مفسران و فقهاء پرداخته می‌شود و از این رهگذر ترجمه صحیح آیه پیشنهاد می‌شود.

۳. ۱. ۱. بررسی سبب نزول آیه

در منابع شیعه و اهل سنت درباره سبب نزول آیه، روایات متفاوت و اقوال گوناگونی وجود دارد:

الف. از جابر نقل شده است که این آیه در تکذیب و انکار گفتار یهودیان نازل شده، زیرا آنان می‌گفتند که اگر مردی از پشت در قُبُل زن جماع کند، فرزند او احول به دنیا می‌آید (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ج ۲، ص ۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۸، ص ۷۶؛ طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۸).

ب. حسن بصری گوید: یهودیان جماع با زن را به صورت سرپایی انکار می‌کردند، پس از آن حادثه، این آیه نازل شد (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ج ۲، ص ۸۸).

ج. محمد بن ابراهیم بن محمد بن یحیی با اسناد از مجاهد روایت می‌کند که دو سه بار قرآن را از آغاز

پس هر زمان که بخواهید، می‌توانید با آن‌ها آمیزش کنید؛ این گروه عبارتند از: قرشی، ارفع، بروجردی، قمش‌های، طاهری، کویانپور، صفارزاده، مکارم، تفسیر آسان و گلی از بوستان خدا.

ج. مترجمانی دیگر هر دو معنای فوق را با هم انتخاب کرده‌اند: «زنان شما کشتزار شمایند، هر زمان و هر کجا که خواستید به کشتزار خود در آید»؛ انصاریان، گرمارودی، سراج، مجتبوی، مشکینی، یاسری، نور و نسفی از این گروه هستند.

د. عده‌ایی دیگر هم، «آئی» را «کیف؛ هرگونه، هر شکل»؛ معنا نموده‌اند: «زنان شما، کشتزار شما هستند پس هر گونه خواهید، به کشتزارتان [در] آید»؛ پاینده، خواجه‌ای، رضایی، برزی، پورجوادی، حلبی، رهنما، مصطفوی، فارسی، انصاری، پرتوی از قرآن و دهلوی این دیدگاه را انتخاب نموده‌اند.

ه. آخرین گروه «آئی» را مترادف با «هرجا و هرگونه» گرفته‌اند و هر دو معنا را با هم ذکر کرده‌اند: «زنان شما کشتزار شما هستند، پس، از هر جا [و هر گونه] که خواهید به کشتزار خود [در] آید»؛ فولادوند، فیض الاسلام و نوبری جزء این گروه هستند.

همان‌طور که مشاهده می‌شود اختلاف فراوانی در ترجمه این آیه وجود دارد و تعیین معنای دقیق آن نیازمند فحص و تحقیق بیشتری است. از آنجایی که این آیه از جمله آیات فقهی محسوب می‌شود، بسیاری از مترجمان در ترجمه این آیه تحت تأثیر مبانی فقهی قرار گرفته و آیه را به گونه‌ای ترجمه نموده‌اند که با این گونه مبانی فقهی تضاد و تناقضی نداشته باشد.

با همسرانتان آمیزش نمایید(واحدی نیشابوری، ۱۴۱۱ق: ص ۴۷).

و. ام سلمه گوید: یکی از مهاجران وقتی به مدینه آمدند با زنی از انصار ازدواج کرد و چون مهاجران در مکه به شکل‌های مختلف با زن جماع می‌کردند لذا خواست از پشت با وی جماع کند زن مانع شد و گفت باید از رسول خدا(ص) قضیه را بپرسد، اما وقتی خدمت رسول خدا(ص) رسید حیا کرد که بپرسد، من از وی پرسیدم رسول(ص) او را فرا خواند و آیه «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أُنْثَىٰ شِئْتُمْ» را بر او قرائت کرد، در بعضی از روایات آمده که آیه مذکور نازل شد(طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۹).

ز. ابن عمر گوید: مردی در زمان رسول خدا(ص) در دُبُر همسرش جماع کرد، سپس از این کار در اضطراب شد- در روایت دیگری، مردم او را انکار کردند- پس از این حادثه، این آیه نازل شد(هیثمی، ۱۴۰۸ق: ج ۶، ص ۳۱۹؛ العینی، بی‌تا: ج ۱۸، ص ۱۱۷).

ح. عمر پیش رسول خدا(ص) آمد و گفت: هلاک شدم، حضرت(ص) فرمود: چه چیزی باعث هلاک شدن تو شده است؟ گفت: دیشب در دُبُر همسرم جماع نموده‌ام، پس از آن آیه مذکور نازل شد(ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ج ۲، ص ۱۶۱؛ ابن حجر، بی‌تا: ج ۸، ص ۱۴۲).

همان‌طور که مشاهده می‌شود روایات اسباب نزول درباره این آیه متفاوت و متباین است، این‌که همه این حوادث دفعتاً اتفاق افتاده باشند، غیر عادی و تقریباً محال است؛ تکرار نزول آیه نیز ثابت نیست و هیچ مفسری قائل به تکرار نزول آیه نشده؛ لاجرم باید

تا انجام نزد ابن عباس خواندم و در هر آیه‌ای توقف کرده معنی آن را می‌پرسیدم، در مورد این آیه ابن عباس گفت: بعضی قریشیان در مکه از پس و پیش‌زنان خویش کام می‌گرفتند. وقتی به مدینه آمدند و زن انصاری گرفتند و خواستند همان عمل را بکنند زنان مانع شده، گفتند: اجازه این کار را نمی‌دهیم، و قضیه شیوع یافت و به گوش پیغمبر(ص) رسید تا آن‌که آیه مزبور نازل گردید(واحدی نیشابوری، ۱۴۱۱ق: ص ۴۷؛ طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۷).

د. سعید با اسناد از جابر روایت می‌کند که یهود گفتند: هر کس زن را به زانو درآورده، بر او درآید بچه‌اش احوال شود، آیه بالا در جواب فرود آمد، که نزدیکی در فرج به هر صورت باشد اشکالی ندارد(واحدی نیشابوری، ۱۴۱۱ق: ص ۴۷، نیشابوری، ۱۴۰۷ق: ج ۴، ص ۱۵۶).

ه. کلبی از ابن عباس روایت می‌کند که چون مهاجرین به مدینه آمدند با انصار و یهود راجع به شیوه‌های ادخال در فرج زن، از رو به رو و پشت سر صحبت می‌کردند، و یهود جز جماع از رو به رو را روا نمی‌دانستند و می‌گفتند: در کتاب خدا تورات آمده است که هر گونه نزدیکی جز به حالتی که زن بر پشت افتاده باشد در نظر خدا پلید است، و باعث لوچی و جنون بچه می‌شود، مسلمانان این سخن نزد رسول الله(ص) بردند و گفتند: «شما می‌دانید که، ما در جاهلیت و اسلام با زنان از هر سو نزدیکی می‌کردیم، اما یهود بر ما عیب می‌گیرند، در این حالت بود که خدای تعالی در تکذیب قول یهود آیه مورد بحث را نازل فرمود: «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ» یعنی فَرْج کشتزار نسل است، هر طور که می‌خواهید می‌توانید

۲.۱.۴ دیدگاه‌های مفسران و فقها درباره آیه و
تأثیر آن بر مترجمان قرآن ۱.۲.۱.۳.۱ مفسران و
فقهای اهل سنت

غالب مفسران اهل سنت ذیل آیه «نَسَاؤُكُمْ حَرْتُ لَكُمْ فَأَتُوا حَرَّتَكُمْ أَنِي سِتُّم» پیرامون معنای «آنی» و احکام مربوط به آیه بحث می‌کنند؛ عموم مفسران و فقهاء معتقد هستند منظور از «حرث» در آیه، «موضع نسل یا همان فرج» است نه خود زن، ولی در این که معنای «آنی» چیست چند نظر وجود دارد. مستند این دیدگاه‌ها روایات است که در مجموع این روایات به پنج دسته تقسیم می‌شود:

الف. روایاتی که در آن‌ها «آنی» به معنای «کیف؛ هر شکل؛ هرگونه» است؛ در نتیجه، این روایات جماع در قُبُل را به «هر شکل و گونه» تجویز می‌کنند. طبری با اسناد خود از ابن عباس آورده که منظور از «فَاتُوا حَرَّتَكُمْ أَنِي سِتُّم» این است که «يَأْتِيهَا كَيْفَ شَاءَ مَا لَمْ يَكُنْيَاتِيهَا فِي دُبُرِهَا أَوْ فِي الْحَيْضِ؛ هر طور که می‌خواهید بر آنها وارد شوید مادامی که در دبر آنها و در زمان حیض نباشد» (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۱). همچنین از ابی ابن کعب آورده که می‌گفت: منظور خداوند از آیه «فَاتُوا حَرَّتَكُمْ أَنِي سِتُّم» این است: «إِنَّهَا مَضْطَجِعَةٌ، قَائِمَةٌ، مَنْحَرَفَةٌ، مَقْبَلَةٌ، مَدْبَرَةٌ كَيْفَ شَاءَ إِذَا كَانَ فِي قُبُلِهَا؛ با زنانان می‌توانید به صورت ایستاده، به پهلو، خمیده، از جلو و از عقب مادامی که در جلو باشد جماع کنید» (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۳) طبری ده روایت را برای این معنی می‌آورد (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۲ - ۵۳۴).

ب. روایاتی که معنای «آنی» را «مَنْ حَيْثُ سِتُّم» یا «أَيَّ وَجْهٍ أَحْبَبْتُمْ» معرفی می‌کند، در نتیجه، این روایات جماع در قُبُل را از «هر وجه و هرگونه»

گفت: سبب نزول آیه یکی یا حداکثر چند مورد نزدیک به هم از این حوادث است؛ دیدگاه عموم مفسران و همچنین قرائن و شواهد مؤید روایت و دیدگاه اول است، یعنی آیه در تکذیب و انکار گفتار یهودیان نازل شده، زیرا آنان می‌گفتند: که اگر مردی از پشت در قُبُل زن جماع کند فرزند او احول به دنیامی‌آید (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ج ۲، ص ۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۸، ص ۷۶؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۸). مؤید این مدعا، علاوه بر این که در بعضی از روایات دیگر سبب نزول، به جای «أنزل»، «قرأ» آمده، روایت شیخ طوسی با دو طریق از معمر بن خلاد از امام رضا (ع) است که در آن امام (ع) از معمر بن خلاد می‌پرسد: درباره جماع با پشت زنان چه می‌گویند؟ به او گفتم که اهل مدینه - و در روایت دیگری اهل کتاب - در انجام آن عیبی نمی‌بینند؛ آنگاه امام (ع) فرمود: آیه در تکذیب و انکار گفتار یهودیان نازل شده، زیرا آنان می‌گفتند: اگر مردی از پشت در قُبُل زن جماع کند فرزند او احول به دنیا می‌آید (طوسی، ۱۳۶۵ش: ج ۷، ص ۴۱۵؛ ۱۳۹۰ق: ج ۳، ص ۴۵).

بنابراین، بر اساس روایات اسباب نزول، آیه در رد گفتار یهودیان و جواز آمیزش با همسر در فرج از هر طرف می‌باشد؛ یعنی مطابق روایات سبب نزول، «آنی» به معنای «مَنْ أَيْنَ: از هر جا» می‌باشد و محل آمیزش نیز فرج است و نه دُبُر. ولی استناد به روایات در این امر کافی نیست بلکه باید سیاق آیه، دیگر روایات اهل بیت (ع) و دیدگاه مفسران نیز مورد بررسی قرار گیرد تا مقصود آیه بهتر روشن شود که در ادامه به این مسأله پرداخته می‌شود.

و کذا؛ همان‌طوری که وقتی حضرت زکریا(ع) از حضرت مریم(ع) پرسید: «يَا مَرْيَمُ اُنِّي لَكَ هَذَا» وی پاسخ داد: «هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ» که با «این» و «کیف» متقارب‌المعنی هستند، از این رو معانی آن‌ها با هم تداخل می‌کند و سامع را در حیرت قرار می‌دهد، نتیجه آن‌که راه تشخیص این معانی از هم نوع جوابی است که به آن‌ها داده می‌شود؛ درباره آیه مذکور نیز معانی «کیف شئتم»، «حیث شئتم»، «متی شئتم» و «این شئتم» نمی‌تواند صحیح باشد زیرا اگر گوینده‌ای به دیگری بگوید «اُنِّي تَأْتِي اَهْلَكَ»؟ جواب می‌دهد: «من قُبُلْهَا اَوْ مِنْ دُبُرْهَا»، همان‌طوری که از پرسش و پاسخ از حضرت مریم(ع) گذشت. البته در آینده خواهد آمد که بسیاری دیگر از دانشمندان اهل سنت و شیعه معانی «متی» و «این» را برای واژه «اُنِّي» برگزیده‌اند و بنابراین از نظر حکم فقهی معنای دیگری را با قبل خواهد داشت.

بنابراین، مطابق دیدگاه طبری معنا آیه چنین است: «فَاتُوا حَرَّتْكُمْ مِنْ حَيْثُ شِئْتُمْ مِنْ وُجُوهِ الْمَائِي»؛ بر کشتزارتان وارد شوید از هر وجه و شکلی که می‌خواهید» و مسلم است که دُبُر محل حرث نیست پس این کیفیت از آمیزش به قُبُل (فَرَج) اختصاص می‌یابد. ناگفته نماند که ایشان حرمت وطی دُبُر را از روایات اسباب نزول و ظاهر آیه برداشت نموده است.

۳. ۲. ۱. ۲. مفسران و فقهای شیعه

اکثریت مفسران و عموم فقهای شیعه، «اُنِّي» در آیه «نِسَاؤُكُمْ حَرَّتْ لَكُمْ فَاتُوا حَرَّتْكُمْ اُنِّي شِئْتُمْ» (بقره: ۲۲۳) را به معنای «این» یا «من این» می‌دانند مهم‌ترین دلیل آنان بعد از قول لغویون، وجود روایات فراوان و صحیحی است که از اهل‌بیت(ع) در این باره

تجویز می‌کنند؛ طبری شش روایت را ذیل این معنا قرار داده‌است. از جمله این روایات، روایت ابن جریر از مجاهد است: «إِثْتُوا النِّسَاءَ فِي غَيْرِ اَدْبَارِهِنَّ عَلَي كُلِّ نَحْوٍ؛ بر زاننان به هر شکلی که می‌توانید وارد شوید مادامی که در دُبُر آنها نباشد» (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۴-۵۳۵) طبری گرچه این دو دسته را از همدیگر جدا نموده‌است، ولی به نظر می‌رسد که نتیجه یکی باشد و هر دو دلالت بر یک امر می‌کند.

ج. روایاتی که در آن «اُنِّي» مترادف «متی»؛ هر زمانی که» است، طبری دو روایت در تأیید این معنا ذکر می‌کند (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۴-۵۳۵).

د. دسته چهارم روایاتی است که «اُنِّي» مترادف «این شئتم» یا «حیث شئتم» دانسته شده است، طبری معتقد است مفاد این روایات اباحه وطی دُبُر زنان است. بیشتر این روایات در منابع اهل سنت از ابن عمر نقل شده؛ طبری نُه روایت برای این معنا ذکر می‌کند (طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۳۵-۵۳۷). برای نمونه نافع گوید: روزی پیش ابن عمر بودم این آیه را قرائت کردم، به من گفت: می‌دانی این آیه درباره چه کسی نازل شده؟ گفتم: نه؛ گفت: این آیه در جواز جماع با زنان در دُبُر آن‌ها نازل شده‌است (ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ج ۲، ص ۱۶۲).

ه. روایاتی که تفسیر آیه را جواز عزل می‌داند.

طبری پس از نقل تمام روایات فوق‌الذکر، و نقد و بررسی دیدگاه‌ها، معنای «من ای وجه شئتم» از هر طرف که خواستید» را می‌پذیرد؛ استدلال وی چنین است: «لفظ «اُنِّي» در کلام عرب دلالت بر وجوه و مذاهب می‌کند؛ اگر گوینده‌ای بگوید: «اُنِّي لَكَ هَذَا الْمَالُ» منظورش این است که از چه وجهی آن را به دست آورده‌ای؟ پاسخ دهنده جواب می‌دهد: «من کذا

است (عیاشی، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۱۱؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۲۰، ص ۱۴۴).

همان‌گونه که بیان شد می‌توان گفت: این گونه روایات، مبنای مترجمانی قرار گرفته که «أنی» را به دو معنای اخیر ترجمه نموده‌اند. این در حالی است که - طبق آنچه در ابتدای بحث روشن شد - اکثریت لغویین معنای اصلی و اولیه «أنی» را «این» یا «من این» می‌دانند و حمل آن را بر «متی» بدون قرینه و شاهد نمی‌پذیرند (جوهری، ۱۴۰۷ق: ج ۶، ص ۲۵۴۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ص ۳۹۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵ق: ج ۵، ص ۴۳۷؛ طریحی، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ص ۱۲۵) و دانشمندانی چون سید مرتضی (رسائل، ۱۴۰۵ق: ج ۱، ص ۲۳۳)؛ طوسی (۱۴۰۹ق: ج ۲، ص ۲۲۲) و محقق حلی (۱۳۷۱ش: ص ۱۷۳)؛ معنای حقیقی «أنی» را فقط «این» می‌دانند.

ولی باید گفت که بهترین معنای واژه «أنی» که در این آیه باید مبنای ترجمه نیز قرار گیرد «متی» هر زمانی که «است». چرا که این معنا هماهنگ با سیاق آیه و آیات است و روایاتی هم در تأیید آن وجود دارد، بنابراین این معنا بر دیگر معانی ترجیح دارد. در ادامه سیاق آیه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

خداوند در آیات ۲۲۲ و ۲۲۳ بقره می‌فرماید: «وَسَأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ * نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِنَفْسِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ»؛ یعنی از تو درباره عادت ماهانه [زنان] می‌پرسند، بگو: آن، رنجی است. پس هنگام عادت ماهانه، از [آمیزش با] زنان کناره‌گیری

رسیده‌است. این روایات مبنای مترجمانی است که معنای «این» یا «من این» را برای واژه «أنی» برگزیده‌اند.

نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که بسیاری از فقهاء و مفسران قرآن معتقدند که مطابق مفاد روایاتی که واژه «أنی» به معنای «این» یا «من این» است می‌توان گفت که این گونه روایات دلالت بر جواز وطی دُبر دارد، از این رو، شهید ثانی در مسالک گفته: مشهورترین روایات خاصه دلالت بر جواز دارند (شهید ثانی، ۱۴۱۶ق: ج ۷، ص ۶۱). شیخ حر عاملی نیز در وسائل الشیعه، ذیل بابی با عنوان «بَابُ عَدَمِ تَحْرِيمِ وَطْءِ الزَّوْجَةِ وَ السَّرِيَّةِ فِي الدُّبْرِ»؛ نه روایت دال بر حلیت وطی دبر را آورده، که در برخی از آنها به آیه مذکور نیز استناد شده است (حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۲۰، ص ۱۴۶-۱۴۸).

در مقابل، روایاتی دیگر وجود دارد که معانی دیگر «أنی» را تأیید می‌کند؛ این گونه روایات مبنای مترجمانی قرار گرفته که «أنی» را به معنای دیگر آن ترجمه نموده‌اند، برای نمونه:

الف. مطابق دو روایت که هر دو از امام صادق (ع) گزارش شده «أنی» به معنای «متی» هر زمان تفسیر شده؛ که در آن‌ها امام صادق (ع) فرموده‌است: منظور این است که هر ساعتی که خواستید با آنان نزدیکی نمایید (عیاشی، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۱۰؛ قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۱، ص ۷۳).

ب. مطابق چهار روایت دیگر «أنی» به معنای «کیف» هر گونه تفسیر و ترجمه شده‌است. برای نمونه راوی می‌گوید: از امام صادق (ع) در مورد آیه «نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ» سؤال نمودم، امام (ع) پاسخ داد: منظور جماع در قُبُل

منظور از «أنی» در آیه مورد بحث همان «متی» است؛ بسیاری از مفسران قرآن نیز بر این عقیده‌اند.

ابن عاشور در این باره گفته‌است که آیه مورد بحث مانند آیات اول و دوم سوره مائده است، در آیه اول آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ»، مطابق این آیه، افراد مُحْرَم نباید هنگام احرام صید کنند، سپس در آیه بعد خداوند فرموده است: «وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا»؛ یعنی تا زمانی که در احرام هستید صید نمودن جایز نیست و زمانی که از این حالت خارج شدید می‌توانید صید نمودن جایز است. (ابن عاشور، بی تا: ج ۲، ص ۳۵۴) از نظر آیت الله مکارم معنای غالبی «أنی» همان «متی» است و گاهی در معنای «این» به کار می‌رود. (مکارم، ۱۳۷۴ش: ج ۲، ص ۱۴۱) علامه مغنیه نیز پس از نقل دیدگاه‌های مفسران، معتقد است که اگرچه «أنی» در هر دو معنای «متی» و «این» استعمال می‌شود ولی در آیه «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أُنَى سِتْنُمْ» به معنای «متی» است.

فقیه معاصر قرآنی آیت‌الله صادقی تهرانی نیز در این باره چنین گفته‌است: «أنی» در عبارت «أنی سِتْنُمْ» دلالت بر مطلق زمان می‌کند و اگر دلالت بر مکان می‌کرد باید عبارت این گونه بود: «أین سِتْنُمْ»؛ همچنین ایشان علاوه بر این که معنای زمان را برگزیده‌است آن را اختصاص به نزدیکی در قُبُل می‌داند (صادقی، ۱۳۶۵ش: ج ۳، ص ۳۴۶).

پیشتر نیز گذشت که امام صادق (ع) در دو روایت معنای این کلمه را «متی» دانسته‌است (عیاشی، بی تا: ج ۱، ص ۱۱۰؛ قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۱، ص ۷۳).

کنید، و به آنان نزدیک نشوید تا پاک شوند. پس چون پاک شدند، از همان جا که خدا به شما فرمان داده است، با آنان آمیزش کنید. خداوند توبه‌کاران و پاکیزگان را دوست می‌دارد. * زنان شما کشتزار شما هستند. پس، از هر جا [و هر گونه] که خواهید به کشتزار خود [در] آید، و برای شخص خودتان [در بهره‌مندی از آن‌ها] پیشدستی کنید و از خدا پروا کنید و بدانید که او را دیدار خواهید کرد، و مؤمنان را [به این دیدار] مژده ده.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود این آیات ناظر به حکم زمانی است که زوجین باید از نزدیکی و تماس جنسی دوری نمایند و آن زمانی است که زن در حال حیض به سر می‌برد، این ممنوعیت تا وقتی است که زن از خون حیض پاک شود و غسل نماید، پس آن از زوجین می‌تواند عمل زناشویی انجام دهند. از طرف دیگر این که در این آیه از لفظ «حرث» استفاده شده است می‌تواند نشانگر این باشد که جواز حکم نزدیکی شامل دُبُر نمی‌شود چرا که دُبُر محل حرث و کشت‌زار نیست، در نتیجه گفتار کسانی که «أنی» را به معنای «این» گرفته‌اند تا از این طریق جواز نزدیکی دُبُر را نیز ثابت کنند صحیح نیست، علاوه بر این، در آیه پیشین (بقره: ۲۲۲) پس از اینکه حکم جواز نزدیکی داده شده چنین آمده است: «فَأَتَوْهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ» که به اتفاق همه مفسران شیعه و سنی منظور از «حیث» همان مکان فَرْج و محل تولید نسل است. در نتیجه خداوند با آوردن کلمه «أنی» خواست زمان جواز نزدیکی با فَرْج را مشخص کند و سیاق کلام اقتضاء ندارد که «أنی» به معنایی دیگر گرفته شود. بنابراین، سیاق کلام اقتضاء می‌کند که

نتیجه کلام آن که با توجه به دیدگاه‌های لغویین، استعمالات قرآنی، سیاق آیات، روایات رسیده از اهل بیت (ع)، و دیدگاه‌های مفسران دقیق‌ترین معنا برای واژه «أُتِي» در آیه «نَسَاؤُكُمْ حَرَّتْ لَكُمْ فَآتُوا حَرَّتْكُمْ أُتِي شَيْئًا» (بقره: ۲۲۳) همان «متی» است که دلالت بر مطلق بودن زمان نزدیکی می‌کند و بنابراین، ترجمه پیشنهادی آیه چنین است: «زنان شما کشت‌زار شما هستند. پس، هر زمانی که خواهید به کشت‌زار خویش [در قُبُل] آید». البته باید توجه داشت که زمان‌هایی که عمل زناشویی در آن‌ها شرعاً ممنوع است تخصصاً از محل بحث خارج می‌باشد.

در ادامه به بررسی دیگر موارد اختلافی در آیات قرآن پرداخته می‌شود، اما به دلیل این‌که بررسی تفصیلی هر یک به سان مورد بالا خارج از حوصله یک مقاله است لذا این موارد به صورت اختصار بررسی می‌شوند.

۳. ۲. ۲. «إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يَخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمَخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَالِكُمْ اللَّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ» (انعام: ۹۵)

در ترجمه این آیه بین مترجمان اختلاف است، عده‌ای «أُتِي» را «چگونه»، گروهی دیگر آن را «کجا» یا «به کجا» معنا نموده‌اند و دسته سوم آن را به هر دو معنا گرفته‌اند. آیتی، رضایی، فولادوند، گرمارودی، مکارم و عده‌ای دیگر، «أُتِي» را «چگونه» معنا کرده‌اند؛ ترجمه آنان چنین است: گرمارودی: «خداوند شکافنده هسته و دانه است، زنده را از مرده بیرون می‌آورد و بیرون آورنده مرده از زنده است، این است خداوند پس چگونه (از حق) بازتان می‌گردانند؟»؛ این در حالی است که قرشی، قمشه‌ای، پاینده، خواجه‌ای،

مجتبوی، معزی و دسته‌ای دیگر آن را به معنای «کجا» یا «به کجا» معنا نموده‌اند؛ مجتبوی: «همانا خداوند شکافنده دانه و هسته است، زنده را از مرده بیرون می‌آورد و بیرون‌آورنده مرده از زنده است. این است خدای شما، پس کجا گردانیده می‌شوید؟!». مشکینی نیز هر دو معنا را با هم انتخاب کرده‌است: «این است خداوند (توانای دانا)، پس به کجا و چگونه (از حق) باز گردانده می‌شوید?!».

این اختلاف مترجمان در میان مفسران نیز دیده می‌شود و به نظر می‌رسد اختلاف مترجمان ناشی از تفاوت در انتخاب مبنای تفسیری آنهاست. به عنوان نمونه ابوحنیفه اندلسی (۱۴۲۰ق: ج ۴، ص ۲۹۲)، ابن ابی حاتم رازی از ابن عباس (بی‌تا: ج ۴، ص ۱۳۵۳)، طبری (۱۴۱۲ق: ج ۸، ص ۱۸۷)، ابن کثیر دمشقی (۱۴۱۹ق: ج ۳، ص ۱۷۳)، طبرسی (طبرسی، ۱۴۱۵ق: ج ۴، ص ۵۲۴)، آلوسی (۱۴۱۵ق: ج ۴، ص ۲۱۵) و گروهی دیگر، «أُتِي» را به معنای «کیف؛ چگونه» تفسیر نموده؛ در حالی که قرطبی (۱۳۶۴ش: ج ۷، ص ۴۴)، ابن ابی حاتم رازی (بی‌تا: ج ۴، ص ۱۳۵۳)، قرشی (۱۳۷۷ش: ج ۳، ص ۲۷۷)، کاشانی (۱۳۳۶ش: ج ۳، ص ۴۳۸)، گنابادی (۱۴۰۸ق: ج ۵، ص ۱۱۱) و عده‌ای، آن را به معنای «این؛ کجا، به کجا» در نظر گرفته‌اند، سمرقندی نیز هر دو معنا را برگزیده است (سمرقندی، بی‌تا: ج ۱، ص ۴۷۰).

اما با توجه به بافت و سیاق آیه و نظرات مفسران محقق، ترجمه نمودن «أُتِي» به معنای «کیف؛ چگونه» دقیق‌تر می‌نماید؛ زیرا خداوند در این آیه درباره چگونگی آفرینش گیاهان، بیرون آوردن زنده از مرده و بالعکس صحبت می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يَخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمَخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ»

الْحَيِّ»، لذا در آخر آیه می‌فرماید: با این همه نشانه‌های روشن بر قدرت خدای، چگونه از خداوند روی‌گردان می‌شوید و به سوی غیر خدا روی می‌نهد: «ذَالِكُمُ اللَّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ».

۳.۲.۲. «فَاتَلَّهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» (توبه: ۳۰؛ منافقون: ۴)

این قسمت از آیه، بخش پایانی آیات ۳۰ توبه و ۴ منافقون است، مترجمان بر سر معنای «أَنَّى» در این آیه نیز اختلاف دارند تا جایی که مترجمی آن را در سوره توبه «چگونه» و در سوره منافقون «کجا» و بالعکس ترجمه نموده‌است. بعضی نیز هر دو معنا را با هم انتخاب نموده‌اند.

ابتدا به این اختلاف در سوره توبه بنگرید: آیتی، پاینده، رضایی، فولادوند، گرمارودی، مجتبوی، مشکینی و مکارم، «أَنَّى» را «چگونه»؛ قرشی، قمشه‌ای، خواجوی، معزی و دسته‌ایی دیگر آن را «کجا» ترجمه نموده‌اند. در سوره منافقون نیز رضایی، خواجوی، گرمارودی، مجتبوی و مکارم معنای «چگونه» را برگزیده، در حالی که آیتی، قرشی، قمشه‌ای، پاینده، فولادوند، مشکینی، و معزی به «کجا» ترجمه نموده‌اند.

آنچه صحیح‌تر به نظر می‌رسد این است که معنای «چگونه» در هر دو مورد دقیقتر است، زیرا در هر دو سوره مراد خداوند این است که با این همه دلیل و برهان روشن و استوار چگونه از حق و حقیقت منحرف می‌شوند و راه افک و دروغ را در پیش می‌گیرند به طوری که مسیح(ع) و عزیر(ع) دو تا از انبیای کرام الهی را به عنوان فرزندان خداوند می‌شمارند: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيرُ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ

النَّصْرَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ» (بقره: ۲۵۹)، لذا خدای از این گفته آنان اظهار شگفتی و تعجب می‌کند، که چگونه چنین بد قضاوت می‌کنند: «ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يَضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» (توبه: ۳۰). در سوره منافقون نیز از اینکه آنان با آن همه دلایل واضح بر اثبات نبوت پیامبر(ص) در ظاهر، برای حفظ جان خود به پیامبر(ص) ایمان می‌آورند و حتی سوگندهای سخت می‌خورند، ولی در باطن به او کافرند، متعجب می‌شود: «اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (منافقون: ۲)؛ از این رو خداوند آن‌ها را دشمن پیامبر(ص) معرفی می‌کند و دستور می‌دهد از آنان برحذر باشد: «هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرُوهُمْ فَاتَلَّهُمُ اللَّهُ»، (منافقون: ۴) بنابراین تعجب قرآن، از علت رویگردانی آنان است، در نتیجه معنای «چگونه» صحیح‌تر است.

زمخشتری (۱۳۸۵ش: ج ۲، ص ۲۶۴؛ ج ۴، ص ۵۴۱)، ابن جزی (۱۶۱۶ق: ج ۱، ص ۳۳۶)، فخر رازی (۱۶۲۰ق: ج ۱۶، ص ۳۰؛ ج ۳۰، ص ۵۴۷)، طبرسی (مجمع البیان، ۱۵۱۵ق: ج ۱۰، ص ۴۴۰؛ جوامع الجامع، ۱۸۱۸ق: ج ۴، ص ۲۹۸)، آلوسی (۱۵۱۵ق: ج ۵، ص ۲۷۶؛ ج ۱۴، ص ۳۰۷)، شبر (۱۴۱۲ق: ص ۵۱۸)، قاسمی (۱۴۱۸ق: ج ۵، ص ۳۹۳) و طباطبایی (۱۴۱۷ق: ج ۱۹، ص ۲۸۱)، در هر دو سوره «أَنَّى» را به معنای «کیف؛ چگونه» تفسیر نموده‌اند.

۳.۲.۴. «فَذَالِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ» (یونس: ۳۲)

عباس (بی‌تا: ج ۶، ص ۱۹۵۱) و ابن عاشور (بی‌تا: ج ۱۱، ص ۷۴).

۲.۲.۵.۳. «قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَن يَدْعُوا الْخُلُقَ ثُمَّ يَعْبُدُهُ قُلِ اللَّهُ يَدْعُوا الْخُلُقَ ثُمَّ يَعْبُدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ» (یونس: ۳۴).

اختلافاتی که در آیه پیش بود در این جا نیز وجود دارد، و از آنجایی که این آیه در سیاق همان آیات قرار گرفته، لذا همان مباحث در اینجا نیز تکرار می‌شود از این رو درباره این آیه بحث نمی‌کنیم.

۲.۲.۶.۳. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ» (فاطر: ۳).

اختلاف در ترجمه «آنی» در این آیه نیز همچون آیات پیشین مشهود است. آیتی، قمشه‌ای، رضایی، فولادوند، گرمارودی و مکارم ترجمه «چگونه» را برگزیده‌اند؛ قرشی، پاینده و معزی «کجا» معنا نموده در حالی که مجتبوی و مشکینی طبق روش معمولشان هر دو معنا را انتخاب کرده‌اند. قائلان به قول اول در دیگر ترجمه‌ها بیشتر است، چیزی که در بیشتر تفاسیر نیز می‌توان دید، مفسرانی همچون طبرسی (مجمع البیان، ۱۴۱۵ق: ج ۸، ص ۶۳۶)، ابوحیان اندلسی (۱۴۲۰ق: ج ۹، ص ۱۴)، بیضاوی (۱۴۱۸ق: ج ۴، ص ۲۵۴)، زمخشری (۱۳۸۵ش: ج ۳، ص ۵۹۸)، ابن کثیر (۱۴۱۹ق: ج ۶، ص ۴۷۲)، فخر رازی (۱۴۲۰ق: ج ۲۶، ص ۲۲۳)، لاهیجی (۱۳۷۳ش: ج ۳، ص ۷۰۳)، فیض کاشانی (۱۳۳۶ش: ج ۴، ص ۲۳۱) و بسیاری مفسران محقق دیگر، «آنی» را «کیف؛ چگونه» تفسیر کرده‌اند. در مقابل عده قلیلی از

مترجمان در این آیه نیز به چالش افتاده‌اند، از یازده ترجمه‌ای که ما به عنوان نمونه انتخاب کرده‌ایم، آیتی، قمشه‌ای، خواجه‌ای و معزی، «آنی» را «کجا» ترجمه نموده و بقیه (پاینده، رضایی، فولادوند، گرمارودی، مجتبوی، مشکینی و مکارم) معنای «چگونه» را پذیرفته‌اند.

ترجمه آیتی: «این الله پروردگار حقیقی شماست، بعد از حقیقت جز گمراهی چیست؟ پس به کجا روی می‌آورید؟»

ترجمه رضایی: «و این خدا، پروردگار حق شماست، و بعد از حق، چه چیزی جز گمراهی وجود دارد؟! پس چگونه (از حق) روی گردانیده می‌شوید؟!»

این در حالی است که با توجه به سیاق آیات و جملات پیشین که در آن‌ها خداوند به پیامبر (ص) دستور می‌دهد که از مشرکان بپرسد: رازق شما کیست؟ مالک گوش‌ها و چشم‌های شما کیست؟ چه کسی زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرون می‌آورد؟ تدبیر امور در دست کیست؟ آنان قطعاً خواهند گفت: خداست: «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ مَنْ يَخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يَخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ مَنْ يَدْبُرُ الْأُمُورَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ»، (یونس: ۳۱) حال که به این حقیقت اعتراف دارید و می‌دانید خدای حق است چگونه از او روی گردانید و به باطل گرایش دارید. بیشتر تفاسیر نیز با ما هم عقیده‌اند بنگرید: طبرسی (مجمع البیان، ۱۴۱۵ق: ج ۵، ص ۱۶۳)، شوکانی (۱۴۱۴ق: ج ۲، ص ۵۰۲)، ابوحیان اندلسی (۱۴۲۰ق: ج ۶، ص ۵۳)، ابن کثیر (۱۴۱۹ق: ج ۴، ص ۲۳۳)، ابن ابی حاتم از ابن

مفسران همچون: سمرقندی (بی‌تا: ج ۳، ص ۱۰۰)، ابوالفتح رازی (۱۴۰۸ق: ج ۱۶، ص ۹۴)، قرشی (۱۳۷۷ش: ج ۹، ص ۱۱) و نجفی سبزواری (بی‌تا: ج ۵، ص ۴۹۶) معنای «کجا» یا «به کجا» را برگزیده‌اند؛ علامه طباطبایی نیز آن را به معنی «متی؛ زمان» ترجمه نموده که دیدگاهی شاذ و غیر متناسب با سیاق آیه است.

آنچه می‌تواند ما را به معنای صحیح‌تر نزدیک سازد، توجه به سیاق آیات است، در این آیه پرسش از این مطلب است که این همه امکانات حیاتی که در اختیار شما قرار گرفته، منشأ اصلی و سرچشمه آن‌ها کیست؟ آیا خالقی غیر از خدا از آسمان و زمین به شما روزی می‌دهد؟ آیا اگر او رحمت خود را بر شما بفرستد بازدارنده‌ای هست؟ یا اگر آن را منع کند کسی می‌تواند مانع شود؟: «مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (فاطر: ۲)، پس این همه نعمت خدا را به یاد داشته باشید: «اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ»، و بدانید تنها او شایسته پرستش است با این حال و با این همه دلایل واضح، چگونه به سوی باطل منحرف می‌شوید به جای الله در برابر بتها سجده می‌کنید. با این بیان کامل، روشن شد معنای «کیف؛ چگونه» دقیق‌تر است.

۳. ۲. ۷. ۲. «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنْ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقَكُمْ فِي بَطُونٍ أَمْهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثَ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ» (زمر: ۶)

آیتی، رضایی، گرمارودی و مکارم «آنی» را «چگونه»؛ قمشه‌ای، خواجه‌ای، پاینده و معزی آن را «کجا» و بقیه هر دو معنا را با هم در نظر گرفته‌اند. این اختلاف در بین ترجمه‌های دیگر نیز مشهود است.

نظم‌آهنگ آیات ۵ و ۶ که در آن صحبت از خلقت آسمان و زمین، تحولات شب و روز، گردش خورشید و ماه، خلقت انسان و مراحل آن، و آفرینش انواع حیوانات برای انسان‌هاست؛ پس از آن، از جهت استبعاد و تعجب می‌فرماید: چگونه از اطاعت خدای که فرمانروایی همه موجودات از آن اوست و معبودی جز او نیست رویگردان هستید. از این رو ترجمه پیشنهادی برای واژه «آنی» معنای «چگونه» است. به عبارات برخی از مفسران در تفسیر آیه بنگرید: ابوحیان اندلسی در تفسیر ادبی خود در تفسیر این آیه می‌گوید: «فَأَنَّى تُصْرَفُونَ: أَيْ كَيْفَ تَعْدِلُونَ عَنِ عِبَادَتِهِ إِلَى عِبَادَةِ غَيْرِهِ؟» چگونه از عبادت او به سوی عبادت غیر او روی می‌آورید؟ (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰ق: ج ۹، ص ۱۸۹) شیخ طوسی نیز در تبیان بعد از ترجمه «تُصْرَفُونَ» به «تُؤْفَكُونَ»؛ می‌نویسد: «أَيْ كَيْفَ تَنْقَلِبُونَ عَنْ ذَلِكَ إِلَى اتِّخَاذِ الْأَلِهَةِ سِوَاهُ؟» چگونه از عبادت خدای به سوی خدایان دیگر رویگردان شده‌اید» (شیخ طوسی، ۱۴۰۹ق: ج ۹، ص ۹).

تفاسیری همچون غرایب القرآن (نیشابوری، ۱۴۱۶ق: ج ۵، ص ۶۱۶)، تفسیر المظهری (المظهری، ۱۴۱۲ق: ج ۸، ص ۱۹۸)، بیان المعانی (ملاحویش آل‌غازی، ۱۳۸۲ق: ج ۳، ص ۵۲۷)، فتح القدير (شوکانی، ۱۴۱۴ق: ج ۴، ص ۵۱۷)، جوامع الجامع (طبرسی، ۱۴۱۲ق: ج ۳، ص ۴۴۹)، تفسیر القرآن الوجیز (شبر، ۱۴۱۲ق: ص ۴۳۳)، الفواتح الالهیه

(نخجوانی، ۱۹۹۹م: ج ۲، ص ۲۴۲) به همین معنا اشاره کرده‌اند.

اگر گفته شود که معنای «کجا» هم صحیح است، پاسخ این است که معنای «کجا» در اینجا قطعاً اعتباری است، یعنی از سوی حق به باطل رفتن، از توحید به سوی شرک رفتن؛ در این صورت برگشت آن به استبعاد و تعجب از چگونگی این عمل است. بنابراین، ترجمه پیشنهادی همان «چگونه» است.

۳. ۲. ۸. ۲. «ذَالِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ» (مؤمن: ۶۲)

۳. ۲. ۹. ۲. «وَلَئِن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ» (زخرف: ۸۷)

سبک و سیاق اختلافات و پاسخ‌های آن‌ها در این دو آیه نیز، همچون آیه پیشین (شماره ۳. ۷): «خَلَقَكُم مِّنْ نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ...» است، لذا از تکرار مطالب خودداری می‌کنیم.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که گذشت این مقاله با هدف تبیین جایگاه انواع سیاق در ترجمه و نقش کلیدی آن در تبیین و روشن نمودن واژگان و عبارات قرآنی به بررسی و تحلیل معنای واژه «أنی» به عنوان نمونه پرداخته است، نویسنده تلاش کرده تا با توجه به سیاق آیات، معنای صحیح این واژه را در موارد به‌کار رفته تبیین کند و از این رهگذر به نقد و بررسی یازده ترجمه معروف قرآن درباره معنای این واژه پرداخته است. مهم‌ترین نتایج این پژوهش عبارتند از:

۱. بسیاری از واژگان قرآن مانند واژه «أنی» را نمی‌توان تنها با مراجعه به کتاب‌های لغت ترجمه کرد؛ برای ترجمه صحیح این گونه واژگان و عبارات، علاوه بر مراجعه به کتب لغت و استعمالات قرآنی، واژه، باید از سیاق گفتار اعم از سیاق کلمه، آیه، آیات، جملات و حتی سوره و همچنین روایات نیز بهره برد.

۲. واژه «أنی» در قرآن بیست و هشت مرتبه تکرار شده که در ترجمه هجده مرتبه آن بین مترجمان اختلافی دیده نمی‌شود. در بقیه موارد برخی مترجمان فارسی زبان قرآن بسیار لغزش داشته و نتوانسته‌اند معنای مقصود را در آیه تشخیص دهند.

۳. از میان موارد اختلافی، بیشترین اختلاف میان مترجمان در ترجمه آیه ۲۲۳ سوره بقره قابل مشاهده است. مترجمان برای این واژه در آیه مزبور پنج معنا ذکر کرده‌اند. برخی مترجمان تنها به چند ترجمه بسنده نموده و برخی همه را با هم آورده‌اند. پژوهش حاضر نشان داد که بهترین معنا برای این واژه همان معنای زمانیه (متی) است.

۴. از آنجایی که تبیین برخی واژگان و عبارات قرآنی به جهت قرار گرفتن در آیاتی خاص و به خاطر داشتن بار معنایی اعتقادی و فقهی، بحث بیشتری را می‌طلبد، از این رو، در این مقاله، آیه ۲۲۳ بقره نسبت به دیگر آیات مطالب بیشتری را به خود اختصاص داده است.

منابع

۱. قرآن کریم.

۱۳. اندلسی، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق)، البحر المحيط فی التفسیر، تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر.
۱۴. آل‌غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ ق)، بیان المعانی، دمشق: مطبعة الترقی.
۱۵. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیة، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۶. البهوتی، منصور بن یونس (۱۴۱۸ ق)، کشف القناع، تحقیق: أبو عبد الله محمد حسن محمد حسن إسماعیل الشافعی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۷. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، تحقیق: محمد عبد الرحمن المرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۲۱ ق)، الجامع الصحیح سنن الترمذی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۹. ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق)، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۰. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ ق)، الصحاح فی اللغة، تحقیق: أحمد عبد الغفور العطار، الطبعة الرابعة، بیروت: دار العلم للملایین.
۲۱. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق)، وسائل الشیعه، الطبعة الثانية، قم: مؤسسه آل‌البیته (ع) لإحیاء التراث.
۲۲. حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ ق)، تفسیر نور الثقلین، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان.
۲. ابن ابی الجمهور، محمد بن زین الدین، غوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة (۱۴۰۳ ق)، قم: بی‌نا.
۳. ابن جزى غرناطی، محمد بن احمد (۱۴۱۶ ق)، التسهیل لعلوم التنزیل، تحقیق: دکتر عبدالله خالدی، بیروت: دار الارقم.
۴. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (بی‌تا)، فتح الباری بشرح صحیح البخاری، ج ۸، الطبعة الثانية، بیروت: دار المعرفة للطباعة و النشر.
۵. ابن حزم، علی بن احمد (۱۳۴۵ ق)، الاحکام فی اصول الاحکام، مصر: مکتبه الخانجی.
۶. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۵ ق)، المسند، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۷. ابن قدامه، عبد الرحمن (بی‌تا)، الشرح الکبیر، بیروت: دارالکتب العربی للنشر و التوزیع.
۸. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۹. ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۲۱ ق)، سنن ابن ماجه، بیروت: دار الفکر.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۵ ق)، لسان العرب، ج ۲، قم: نشر أدب الحوزة.
۱۱. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، (۱۴۰۸ ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق: دکتر محمد جعفر یاحقی، دکتر محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۲. ابوداود، سلیمان بن اشعث (۱۴۲۵ ق)، سنن ابی داود، بیروت: دار القبلة للثقافة الاسلامیه.

۳۳. رازی، ابن ابی حاتم (بی تا)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: المكتبة العصرية.
۳۴. شهیدثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰ ق)، الروضة البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه، قم: منشورات مكتبة الداوری.
۳۵. (۱۴۱۶ ق)، مسالك الأفهام، ج ۷، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
۳۶. صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ ش)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.
۳۷. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: منشورات جماعه المدرسين فی الحوزة العلمیه.
۳۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ ق)، تفسیر مجمع البیان، تحقیق و تعلیق: لجنة من العلماء والمحققین الأخصائیین، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۳۹. (۱۴۱۸ ق)، تفسیر جوامع الجامع، ج ۱، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۴۰. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة.
۴۱. طریحی، فخرالدین، (۱۴۰۸ ق)، مجمع البحرین، تحقیق: السيد أحمد الحسینی، الطبعة الثانية، تهران: مكتب النشر الثقافة الإسلامیه.
۴۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵ ش)، تهذیب الأحكام، تحقیق و تعلیق: السيد حسن الموسوی الخراسان، الطبعة الرابعة، تهران: دار الكتب الإسلامیه.
۴۳. (۱۳۹۰ ق)، الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار، تحقیق و تعلیق: السيد
۲۳. رازی، ابن ابی حاتم (بی تا)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: المكتبة العصرية.
۲۴. راغب اصفهانی، حسین (۱۴۰۴ ق)، مفردات القرآن، الطبعة الثانية، تهران: دفتر نشر کتاب.
۲۵. زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۲۶. زمخشری، محمود (۱۳۸۵ ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقویل فی وجوه التاویل، مصر: شركة مكتبة مصطفى البابی الحلبي.
۲۷. سمرقندی، نصرین محمد (بی تا)، بحر العلوم، تحقیق: د. محمود مطرجی، بیروت: دار الفكر.
۲۸. سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴ ق)، الدر المنثور فی تفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۲۹. شبر، سید عبدالله (۱۴۱۲ ق)، تفسیر القرآن الکریم، بیروت: دار البلاغة للطباعة و النشر.
۳۰. شریف لاهیجی، محمد بن علی (۱۳۷۳ ش)، تفسیر شریف لاهیجی، تحقیق: میر جلال الدین حسینی ارموی (محدث)، تهران: دفتر نشر داد.
۳۱. شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ ق)، الرسائل، تقدیم: السيد أحمد الحسینی، قم: دار القرآن الکریم.
۳۲. (۱۴۱۵ ق)، الانتصار، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۳۳. شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ ق)، فتح القلید، دمشق، بیروت: دار ابن کثیر، دار الکلم الطیب.

۵۴. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ش)، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۵۵. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، *تفسیر القمى*، تصحیح و تعلیق و تقدیم: السید طیب الموسوی الجزائرى، قم: مؤسسه دار الكتاب للطباعة والنشر، الطبعة الثالثة.
۵۶. کاشانی، ملا فتح الله (۱۳۳۶ ش)، *تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین*، تهران: کتابفروشی علمی.
۵۷. کحلانی، محمد بن اسماعیل (۱۳۷۹ق)، *سبل السلام*، مراجعة و تعلیق: الشيخ محمد عبد العزيز الخولى، الطبعة الرابعة، مصر: شركة مكتبة مصطفى البابى الحلبي.
۵۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷ش)، *الکافی*، تصحیح: علی أكبر غفاری، الطبعة الثالثة، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۵۹. گنابادی، سلطان محمد (۱۴۰۸ ق)، *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
۶۰. مبارکفوری، صفی الرحمن (۱۴۲۰ق)، *الرحیق المختوم بحث فی السیره النبوه*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶۱. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، تحقیق: السید ابراهیم المیانجی، محمد باقر البهودی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، الطبعة الثالثة.
۶۲. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۳۷۱ ش)، *الرسائل التسع*، تحقیق: رضا استادی، قم: مكتبة آية الله العظمی المرعشی.
- حسن الموسوی الخرسان، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۴. (۱۴۰۹ق)، *التبيان فی تفسیر القرآن*، ج ۲، تحقیق و تصحیح: أحمد حبيب قصير العاملي، مكتب الإعلام الإسلامي.
۴۵. عاملی، علی بن یونس (بی تا)، *الصراط المستقیم*، تصحیح و تعلیق: محمد الباقر البهودی، المكتبة المرثوية لإحياء الآثار الجعفرية.
۴۶. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۸۷ش)، *طبقات مفسران شیعه*، قم: نوید اسلام.
۴۷. عیاشی، محمد بن مسعود (بی تا)، *تفسیر العیاشی*، تحقیق: الحاج السید هاشم الرسولى المحلاتی، تهران: المكتبة العلمية الإسلامية.
۴۸. العینی، محمود بن احمد (بی تا)، *عمدة القاری فی شرح صحیح البخاری*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۹. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق)، *مفاتیح الغیب*، الطبعة الثالثة، بیروت: دار احياء التراث العربی.
۵۰. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، *کتاب العین*، تحقیق: الدكتور مهدی المخزومی، الدكتور ابراهیم السامرائی، الطبعة الثانية، قم: مؤسسه دار الهجرة.
۵۱. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۱۶ق)، *تفسیر الصافی*، الطبعة الثانية، تهران: مكتبة الصدر.
۵۲. قاسمی، محمد جمال الدین، (۱۴۱۸ ق)، *محاسن التاویل*، تحقیق: محمد باسل، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵۳. قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷ ش)، *تفسیر احسن الحدیث*، تهران: بنیاد بعثت، چاپ سوم.

۶۳. مظهری، محمد ثناءالله (۱۴۱۲ ق)، *التفسیر المظهری*، تحقیق: غلام نبی تونسلی، پاکستان، مکتبه رشدیہ.
۶۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ ش)، *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الإسلامیہ.
۶۵. نجار، علی (۱۳۸۱ ش)، *اصول و مبانی ترجمه قرآن*، رشت: نشر مبین.
۶۶. نخجوانی، نعمت الله بن محمود (۱۹۹۹ م)، *الفواتح الالهیه و المفاتح الغیبیہ*، مصر: دار رکابی للنشر.
۶۷. نمله، عبدالکریم بن علی (۱۴۲۲ ق)، *اتحاف ذوی البصائر بشرح روضه الناظر فی اصول الفقه علی مذهب الامام احمد بن حنبل*، ریاض: مکتبه الرشد.
۶۸. نیشابوری، مسلم بن حجاج (۱۴۰۷ ق)، *صحیح مسلم*، بیروت: دار الفکر.
۶۹. نیشابوری، نظام الدین حسن بن محمد (۱۴۱۶ ق)، *تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، تحقیق: شیخ زکریا عمیرات، بیروت: دار الکتب العلمیہ.
۷۰. واحدی نیشابوری، علی بن احمد، (۱۴۱۱ ق)، *اسباب نزول القرآن*، تحقیق: کمال بسیونی زغلول، بیروت: دار الکتب العلمیہ.
۷۱. هیثمی، علی بن ابی بکر (۱۴۰۸ ق)، *مجمع الزوائد*، بیروت: دار الکتب العلمیہ.
- ترجمه‌های قرآن:**
۷۲. الهی قمشه‌ای، مهدی (۱۳۸۰ ش)، *ترجمه قرآن (الهی قمشه‌ای)*، قم: انتشارات فاطمه الزهراء، چاپ دوم.
۷۳. آیتی، عبدالمحمد (۱۳۷۴ ش)، *ترجمه قرآن (آیتی)*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سروش.
۷۴. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۵۷ ش)، *ترجمه قرآن (پاینده)*، تهران: نشر جاویدان.
۷۵. خواجه‌سوی، محمد (۱۴۱۰ ق)، *ترجمه قرآن (خواجه‌سوی)*، تهران: انتشارات مولی.
۷۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران (۱۳۸۳ ش)، *ترجمه قرآن (رضایی)*، قم: موسسه فرهنگی دارالذکر.
۷۷. فولادوند، محمد مهدی (۱۴۱۵ ق)، *ترجمه قرآن (فولادوند)*، تهران: دار القرآن الکریم.
۷۸. گرمارودی (۱۳۸۴ ش)، *ترجمه قرآن (گرمارودی)*، تهران: انتشارات قدیانی، چاپ دوم.
۷۹. مجتبیوی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۱ ش)، *ترجمه قرآن (مجتبیوی)*، تحقیق: ویراستار حسین استادولی، تهران: انتشارات حکمت.
۸۰. مشکینی، علی (۱۳۸۱ ش)، *ترجمه قرآن (مشکینی)*، قم: الهادی، چاپ دوم.
۸۱. معزی، محمد کاظم (۱۳۷۲ ش)، *ترجمه قرآن (معزی)*، قم: انتشارات اسوه.
۸۲. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۳ ش)، *ترجمه قرآن (مکارم)*، قم: دار القرآن الکریم، چاپ دوم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی